

AFSCHEID VAN MIJN LIEFSTE DIER

Sara Swenden

Afscheid van mijn liefste dier

Standaard Uitgeverij

© 2012 Standaard Uitgeverij / WPG Uitgevers België nv, Mechelsesteenweg 203,
B-2018 Antwerpen en Sara Swenden

www.standaarduitgeverij.be
info@standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland
WPG Uitgevers België
Herengracht 370/372
NL-1016 CH Amsterdam

Omslagontwerp: make up
Vormgeving binnenwerk: Aksent

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Ondanks alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed, kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze publicatie zou kunnen voorkomen.

ISBN 978 90 02 25217 4
D/2012/0034/402
NUR 421

Aan

Poesie (†2001), Dokus (†2002), Maboule (†2002)

en Pipo (†2002)

Felix (†2008)

Spinnie (†2009)

Berlioz (†2010)

Omdat er liefde is, bestaat er geen voorbij.

Inhoud

WOORD VOORAF 11

WOORD VOORAF VAN DE AUTEUR 13

TIJD OM AFSCHEID TE NEMEN 15

Ons huisdier verlaat ons op natuurlijke wijze op zijn 'oude dag',
door ziekte of ongeval 15

Dieren voelen dat hun tijd gekomen is en ze niet meer verder kunnen.

Afscheid als een zieke, oude indiaan 22

Als we zelf beslissen wanneer het zo niet verder kan 24

HOE VERZACHT JE DE LAATSTE MOMENTEN VAN JE DIER? 31

Reiki 31

Ttouch 32

Bachbloesems 32

Enkele praktische tips 32

WAAR BEGINT DE LAATSTE REIS, THUIS OF BIJ DE DIERENARTS? 35

WIE STAAT JE DIER BIJ TOT ZIJN LAATSTE ADEMTOCHT? 37

EUTHANASIE MEDISCH BEKEKEN 41

Professionele omgang met het bedroefde baasje 41

Euthanasie, een zware taak voor dierenarts en medewerkers 43

Overgaan tot een pijnloze, zachte dood 43

De eigenaar is alleen aanwezig bij de sedatie 44

De eigenaar is aanwezig tot de volledige narcose 44

De eigenaar blijft aanwezig tot en met de eigenlijke euthanasie 45

Hoe worden de verschillende producten toegediend? 46

Hoe weet de dierenarts dat mijn dier 'echt' dood is? 47

BEGRAVEN, CREMEREN, EEN PERSOONLIJKE KEUZE 49

Als ik wil weten waaraan mijn dier is gestorven 49

Mag ik mijn dier in de tuin begraven? 51

Bestaan er kerkhoven voor dieren? 52

Ik laat mijn dier cremeren 54

Wat is taxidermie? 57

Mijn dier blijft achter bij de dierenarts 58

Resumeren en cryomeren 60

Wie breng ik op de hoogte van het overlijden? 61

IS ER LEVEN NA DE DOOD? 63

HOE GA IK OM MET HET VERLIES VAN MIJN LIEVELING? 67

Waarom begrijpt niemand mijn verdriet? 67

Verdriet is meer dan tranen alleen 68

Eerste rouwtaak: aanvaarden van de werkelijkheid van het verlies 72

Tweede rouwtaak: ervaren van de pijn van het verlies 72

Derde rouwtaak: aanpassen aan de omgeving zonder de overledene 74

Vierde rouwtaak: een nieuwe plaats geven aan het overleden dier en opnieuw leren houden van het leven 75

Mijn kind huilt nog elke dag 76

Mijn andere dier treurt om zijn overleden vriendje 81

Mooie herinneringen aan je huisdier 83

Woorden van troost 84

VERHALEN UIT DE PRAKTIJK 89

AFSCHEIDSGEDICHTEN 127

TIJD VOOR EEN NIEUWE VRIEND 151

BIJ WELKE AANDOENINGEN EN ZIEKTEN TREK JE AAN DE ALARMBEL? 155

Levensbedreigende aandoeningen en ziekten bij katten 156

Vlooiën 156

Wormen 157

Teken	158
Rabiës	158
Kattenziekte	159
Niesziekte	163
FIP (Feline Infectieuze Peritonitis)	168
FIV (Feline Immunodeficiëntie Virus)	172
FeLV (Feline Leukemie Virus)	176
Flatchest	180
FKS (Fading Kitten Syndroom) en FNI (Feline Neonatale Isoerythrolysis)	182
Baarmoederontsteking	185
PKD (Polycystic Kidney Disease)	185
Pkdef (Pyruvaat Kinase Deficiëntie)	187
Leververvetting	187
HCM (Hypertrofische Cardiomyopathie)	188
Suikerziekte	190
Kanker	191
Levensbedreigende aandoeningen en ziekten bij honden	191
Vlooien	191
Wormen	192
Teken	193
Rabiës	198
MDR1-gen	198
Tetanus	198
TBC	199
Parvo	200
Canine Herpes	201
Besmettelijke leverontsteking (Hepatitis Contagiosa Canis)	202
Erfelijke nieraandoening (Familiaire Nefropathie)	202
Hondenziekte (ziekte van Carré)	203
Leptospirose	203
Kanker	204
Maagtorsie	205

BIBLIOGRAFIE	207
--------------	-----

INTERNETARTIKELN	208
------------------	-----

WOORD VOORAF

Het boek *Afscheid van mijn liefste dier* neemt ons mee naar een voor velen onbekende wereld. Het laat meebeleven hoe ingrijpend de relatie met een huisdier voor mensen kan zijn en hoe ernstige ziekte van een huisdier velen kan raken. Weinig mensen staan er ooit bij stil dat voor sommige mensen de relatie met een huisdier hun meest intieme relatie is.

Een vrouw belde met een uitvaartverzorger met de vraag of hij ook een uitvaart wilde verzorgen voor haar poes. Hij had verontwaardigd de verbinding verbroken. De vrouw was ontgoocheld en intriest. Ze vertelde: 'Ik heb mijn man en mijn drie kinderen begraven. Drie van hen zijn gestorven in een periode van twee jaar. Als je zoveel verdriet meemaakt in korte tijd begint iedereen je te mijden. De mensen gaan met een boog om je heen. Het is alsof er een pestkring rondom je wordt gevormd. Niemand komt nog op bezoek. Je kunt na enkele dagen je verhaal aan niemand meer vertellen. De enige die me niet in de steek heeft gelaten was mijn poes. Mini bleef me gezelschap houden. Ze bleef op mijn schoot springen. Ze heeft honderden keren naar mijn verhaal geluisterd en het werd haar nooit te veel. Ze bleef me warmte en genegenheid geven. Ze was mijn enige gezelschap in die moeilijke momenten. Dankzij Mini heb ik die moeilijke tijd overleefd en weer leren houden van het leven. Nu is Mini dood en ik vind dat ze een waardige uitvaart verdient.'

Ook al komt de verwijzing naar een dier heel vaak in de verwoording van typisch menselijke problematiek tot uiting, toch wordt niet zo vaak stilgestaan bij de situatie van het dier zelf dat ziek wordt en sterft. Is dat omdat dieren niet kunnen denken? Omdat ze geen rationele wezens zijn? Leeft daarom het idee dat ze ook niet kunnen voelen of ervaren? Als het gaat over ziek zijn en sterven van mensen hoor je vaak

uitspraken als: een hond zou je zo niet laten afzien, een hond zouden ze al lang een spuitje hebben gegeven. Ook al wordt de situatie van de mens zo frequent met de hond vergeleken, dat betekent nog niet dat mensen zoveel kennis hebben over de omstandigheden waarin dieren sterven, en wat je kunt doen om zo zinvol mogelijk afscheid te nemen.

Dit boek biedt een schat aan informatie niet alleen om zeer zinvol en op een tedere wijze om te gaan met dieren wanneer het einde van hun leven nadert of zich voltrekt, maar ook om de gemoedsgesteltheit te begrijpen van de mensen die van het dier houden. Het maakt je ook wegwijs in de veel voorkomende ziektes van huisdieren. Het geeft echter ook een houvast voor mensen die zoeken naar mogelijkheden om het lijden te verzachten en te voorkomen en om de laatste momenten van een dier zo 'menselijk' mogelijk te laten verlopen. De vele praktische tips maar ook de inzichten in gevoelens van de eigenaars kunnen steun en troost betekenen voor mensen die van dieren houden.

Manu Keirse - Hoogleraar verliesverwerking

WOORD VOORAF VAN DE AUTEUR

Afscheid van mijn liefste dier is ontstaan uit liefde en verdriet. Liefde voor en verdriet om hen die ik zo graag zag en die er nu niet meer zijn, althans niet meer fysiek, wel in mijn hart en mijn herinnering.

Dit boek is dan ook aan hen opgedragen.

Bij het schrijven heb ik onder andere geput uit deze herinneringen, uit mijn ervaring met afscheid nemen en rouw. Voor wat het medische gedeelte betreft, stond ik er gelukkig niet alleen voor. Ik kreeg hiervoor hulp van drie ervaren dierenartsen. Dierenarts Leen Meeus heeft het manuscript verschillende keren nagelezen om niet alleen medische onvolkomenheden weg te werken, maar ook om de tekst te zuiveren van eventuele schrijffouten. Dierenartsen Pascale Gastmans en Elke Berghmans legden met voorbeelden uit de praktijk ingewikkelde medische termen uit. Daarnaast zijn er de getuigenissen van de baasjes. Ze vertellen op een vaak tedere, gevoelvolle manier hoe ze van hun lieverd afscheid namen en hoe moeilijk het soms is om 'los te laten'. Ook uitbaters van dierencrematoria komen aan bod, mensen die in de uitoefening van hun beroep dagelijks met overleden dieren in contact komen. Hoe gaan zij om met verlies en dood?

Al deze mensen zou ik heel erg willen bedanken. Zij maken dit boek mede tot wat het nu is: enerzijds een naslagwerk, anderzijds een 'troostboek', een boek dat je leest en herleest. Laat dit boek op moeilijke momenten een hand op je schouder betekenen. Woorden van troost nemen je verdriet niet weg, maar maken het iets lichter om te dragen.

In de lijst van mensen die ik wil bedanken, mag mijn goede vriendin Diana niet ontbreken. Zij stond altijd klaar als ik mijn gedachten even

AFSCHEID VAN MIJN LIEFSTE DIER

wou ordenen maar ze was niet alleen een klankbord. Vaak kwam ze met originele ideeën uit de hoek om het boek leesbaarder, persoonlijker te maken.

Aan iedereen, van harte bedankt.

Sara Swenden

TIJD OM AFSCHIED TE NEMEN

*Omdat er liefde is, bestaat er geen voorbij.
In alle eeuwigheid ben jij.*

TOON HERMANS

ONS HUISDIER VERLAAT ONS OP NATUURLIJKE WIJZE OP ZIJN 'OUDE DAG', DOOR ZIEKTE OF ONGEVAL

Veel eigenaars hopen dat hun dier rustig thuis in slaap kan vallen in zijn mandje, zonder pijn en 'gewoon niet meer wakker wordt'. Deze natuurlijke dood komt spijtig genoeg niet zo vaak voor.

Meestal lijdt het dier aan ouderdomskwalen die jaar na jaar verergeren of krijgt het een ziekte, al dan niet van fatale aard. Je dierlijke vriend kan ook onverwacht sterven door een fysieke aandoening (zoals een hartstilstand), overlijden door een ongeval of fysiek uit je leven verdwijnen door te ontsnappen of onrechtmatig te worden meegenomen door derden.

Het is van belang een ouder huisdier de best mogelijke zorgen toe te dienen. Bij het ouder worden veranderen dieren van uiterlijk. Vaak zul je zien dat ze vermageren en dat hun eetpatroon wijzigt. Oudere dieren krijgen soms te maken met darmproblemen en incontinentie. Ook tandproblemen zijn een vaak voorkomend probleem, evenals oog- en oorproblemen.

Een jaarlijkse dierenartscontrole is geen overbodige luxe. De dierenarts kan je huisdier dan volledig nakijken en onderzoeken of lever en nieren nog goed functioneren. Veel kwalen zijn immers te wijten aan een slechte werking van lever of nieren. Oudere dieren hebben ook andere

behoefden dan jonge beestjes: speciale voeding, meer rust, minder beweging, warmte... Hou hier rekening mee en aanvaard de veranderende leefgewoonten van je bejaarde huisgenoot.

Omgaan met ziekte is niet altijd even gemakkelijk. Dieren houden het van nature zo lang mogelijk vol. Hoe liefdevol wij ook met hen omgaan, het ontgaat ons soms dat ze erge pijn hebben. Daarnaast klampen we ons ook vast aan elk klein beetje hoop op beterschap, op genezing. Volg de aanwijzingen van de dierenarts nauwkeurig op. Bedenk dat wat bij ons pijn veroorzaakt, ook bij dieren zo is. Alleen uit elk dier dit op zijn eigen manier.

Katten zullen zich eerder terugtrekken en stiller worden. Ze zitten soms letterlijk met hun rug naar je toe in een rustig hoekje. Een aanraking kan zelfs afgewezen worden, ook al waren ze vroeger zulke knuffelaars. Sommige dieren spinnen. Spinnen duidt immers niet altijd op het zich goed voelen maar kan ook een uiting zijn dat het dier pijn heeft. Spinnen werkt namelijk kalmerend voor een kat. Veel katten weigeren nog te eten en drinken af en toe nog slechts een klein slokje water.

Honden kunnen hun interesse in de omgeving verliezen of in hun dagelijkse wandeling. Ook hijgen, niet eten of drinken, niet of moeilijk opstaan en liggen kunnen alarmerende tekenen zijn.

Vogels zetten hun veren op als ze zich niet lekker voelen, ze maken zich 'bol'.

Kortom, uw dier gedraagt zich anders dan u gewend bent.

Extra verzorging kan veel verlichting geven: geef regelmatig een lekker hapje (soms is dwangvoederen noodzakelijk), zorg voor vers water, verschoon lakentjes, dekentjes of mandje iedere keer dat dit nodig is, aai en knuffel je lieveling.

Laat indien nodig extra onderzoek doen (bloedonderzoek, echo, biopsie, röntgenonderzoek) om zeker te zijn hoever de ziekte gevorderd is en of er nog genezing mogelijk is.

*Er zijn geen woorden voor een zieke, van wie je weet,
hij redt het niet. Je streelt zijn snoet, je ziet zijn ogen,
je bent bevangen door verdriet. Toch ben je dankbaar voor
zijn einde, dat na zoveel moedig strijden kwam, omdat het
niet alleen zijn leven, maar ook zijn lijden overnam.*

DE RIETKAT, REGENBOOGGEDICHTEN

Een ongeval. Niets is zo vreselijk als je lieverd te moeten afgeven door een ongeval. Hoe goed je ook oplet, een ongeluk is snel gebeurd. Neem daarom de volgende veiligheidstips in acht:

- Bewaar scherp gereedschap en giftige huishoudproducten achter slot en grendel, evenals onkruidbestrijdingsmiddelen en medicijnen.
- Hou je dier ver weg van de kookplaat, kokende vloeistoffen en strijkijzer.
- Laat geen kleine voorwerpen of plastic zakken (gevaar op verstikking) rondslingeren.
- Laat je dier niet onaangeremd op een balkon of op een drukke straat.
- Sluit deuren van wasmachine, wasdroger, oven, ijskast, vriezer.
- Let op voor giftige planten.
- Beveilig stopcontacten.
- Vermijd kauwen op snoeren.
- Plaats een veiligheidsscherm rond de open haard.
- Sluit je vuilnisbak goed af.
- Zet je raam niet op de kiepstand zodat je dier er niet tussen bekneld raakt.

De 'kattentijd' (paartijd) is een gevaarlijke periode voor ongecastreerde katers. Ze kijken nergens naar als ze jacht maken op een vrouwtje. In deze periode gebeuren dan ook veel ongelukken. Vermijd dit en laat je dier tijdig castreren.

Heeft je dier zich gebrand, koel dan het verbrande lichaamsdeel zo snel mogelijk af onder stromend lauw water. Blijf bij het dier en spoel niet te lang of met te koud water, dit kan tot shock leiden. Waarschuw onmiddellijk een dierenarts. Brandwonden zijn een spoedgeval.

Heeft je dier een vergiftiging opgelopen, vermeld dan aan de dierenarts met welk middel hij/zij in aanraking is gekomen (ongediertebestrijdingsmiddelen, huishoudchemicaliën, medicijnen) en hoeveel van het product is ingenomen (een likje, een slok, een paar korrels).

Neem het product mee naar de praktijk. Zo kan de dierenarts gemakkelijker de juiste behandeling bepalen. Soms is het goed om een dier te laten braken, zoals bij inname van muizengif. In andere gevallen mag dit dan weer niet: bij bijtende middelen zoals chloor, bij epileptische aanvallen, als het dier niet goed bij bewustzijn is, als het gebruikte middel onbekend is of als de inname al enkele uren geleden is. Net als verbranding is vergiftiging een spoedgeval. Waarschuw dan ook onmiddellijk je dierenarts en haast je naar de praktijk.

Heb je te maken met een uitwendige bloeding, dan kun je deze al proberen te stelpen voordat je naar de dierenarts rijdt. Leg een gaaskompres op de bloeding. Daaromheen draai je een laagje watten, die je vastzet met een zwachtel en hechtpleister. Bij gebrek hieraan kan een schone zakdoek, omwikkeld met een stuk laken of handdoek ook dienstdoen. Stopt de bloeding niet, dan heb je waarschijnlijk te maken met een slagaderlijke bloeding. Dit is een levensbedreigende situatie. Je kunt je dier tijdelijk helpen door een tourniquet aan te leggen. Dit doe je een eindje boven de bloeding door het bloedvat dicht te drukken. Neem een reep katoen of veter. In het geval van een bloeding aan de poot, leg het katoen of de veter op de poot, haal de uiteinden onder de poot door en trek de uiteinden stevig samen en leg een knoop. Op deze knoop leg je een potlood of een pen met hierop twee knopen. Je trekt het tourniquet aan door een slag te draaien met potlood of pen. De bloeding zal nu stoppen. Een tourniquet is een tijdelijke oplossing en mag slechts tien minuten op dezelfde plaats blijven zitten. Je knelt

immers de bloedtoevoer af. Na tien minuten maak je het tourniquet even los, als de bloedsomloop weer op gang is, trek je het tourniquet enkele centimeters hoger dan de vorige keer weer aan. Ondertussen waarschuw je uiteraard de dierenarts en ga je met spoed naar de praktijk.

Een ongeval, brandwonden, vergiftiging, een ernstig letsel zijn ingrijpende gebeurtenissen en kunnen bij een dier leiden tot shock. Er ontstaat onvoldoende doorbloeding, het dier krijgt te weinig zuurstof en kan het bewustzijn verliezen. De slijmvliezen worden bleek in plaats van roze en het dier koelt af. Hou het dier warm en leg het van achteren omhoog (de achterpoten hoger dan de kop). Trek de tong iets naar buiten en maak de mondholte vrij van eventueel braaksel, slijm, vreemde voorwerpen (takjes, steentjes...) zodat het dier beter kan ademen. Is de ademhaling gestopt, dan kunnen kleine rukjes aan de tong deze soms weer op gang brengen. Lukt dit niet dan kun je nog altijd overgaan tot beademing. Leg het dier op zijn zij en strek kop en hals. Plaats je handen op de ribben, vlak achter de schouders en duw op de borstkas. Op deze manier duw je de lucht uit de longen. Wanneer je loslaat zet de borstkas weer uit en vullen de longen zich weer. Herhaal dit twaalf keer per minuut, ongeveer een duw om de vijf seconden. Je kunt ook overgaan op mond-op-neusbeademing. Dit doe je wanneer het dier een borstwond heeft. Sluit de bek met je hand. Leg een gaasje of doekje over de neusgaten. Plaats je mond om de neus en blaas lucht door de neusgaten. Je blaast drie seconden en dan rust je drie seconden. Dek de borstwond ondertussen goed af of de lucht stroomt daarlangs weer weg.

Het is duidelijk dat je steeds zo snel mogelijk een dierenarts moet waarschuwen. Deze EHBO-technieken zijn slechts een tijdelijk hulpmiddel tot er professionele hulp van een dierenarts aanwezig is.

Naast het krijgen van een ziekte of ongeval kan je dier ook 'verdwijnen'. Heb je een hond, dan zorg je uiteraard voor een goed afgesloten tuin en een hondenren. Katteneigenaars nemen ook al langer hoe meer hun voorzorgen door een deel van de tuin af te sluiten maar in tegenstelling

tot honden lopen de meeste katten vrij rond. Laat vooral jonge dieren niet alleen buiten bij slecht weer en hou je dieren ook 's nachts veilig binnen indien mogelijk.

Doe je dier een halsband om met je adresgegevens of laat je dier chippen. Zo kan je verloren kameraad snel bij zijn baasje teruggebracht worden. Honden moeten verplicht gechipt worden. Voor katten en fretten die meegaan naar het buitenland is een chip ook verplicht. Honden verdwijnen vaak nadat ze van iets geschrokken zijn zoals van vuurwerk. De dieren zijn doodsbang en breken uit. Wanneer een hond verdwijnt, ga je onmiddellijk op zoek. Bij katten moet je de 'verdwijning' geval per geval bekijken. De ene kat komt nooit verder dan het grasveld, de andere kat is het gewend om een aantal dagen na elkaar op stap te gaan. In het laatste geval hoef je je dan ook niet na een halve dag doodongerust te maken. Waarschuw bij verdwijning altijd de dierenasiels in de buurt evenals de dierenartsen en de gemeentelijke politie. Geef een duidelijke beschrijving van je dier: ras, geslacht, kleur, grootte, speciale kenmerken, halsband en naam. Vermeld wanneer je hond of kat is verdwenen en waar. Je naam, adres en telefoonnummer zijn belangrijk als je lieverd wordt gevonden, anders kan men je moeilijk bereiken. Een duidelijke foto kan helpen. Vraag aan de burens om even in hun tuinhuis of garage te kijken. Het zal niet de eerste keer zijn dat een poes een dutje gaat doen en ongewild wordt opgesloten. Maak een flyer en hang deze in de buurt op (bij de bakker, supermarkt, voor je raam). Op internet bestaan er sites waar je je dier als vermist kunt opgeven. Hou er ook rekening mee dat katten die stervende zijn, zich vaak ergens gaan verstoppen om te sterven. Als je dier ziek is, hou het dan zeker goed binnen.

Als je lieverd is teruggevonden, neem dan even de tijd om de mensen te waarschuwen dat de kat of de hond terug is.

Spijtig genoeg bestaan er ook mensen die dieren bewust iets aandoen. Hoor je hiervan, probeer dan bewijzen te verzamelen. Laat eventueel onderzoek doen door een dierenarts. Deze kan bijvoorbeeld een

schotwond of een vergiftiging vaststellen. Het is moeilijk iemand aan te klagen zonder enig bewijs, hoe schrijnend de situatie soms ook is. Waarschuw in ieder geval de politie. Dierenmishandeling en -doding zijn niet alleen schandelijk maar gelukkig ook strafbaar, al weten we allemaal dat de daders vaak niet of veel te laks worden gestraft.

De dood van Felix

Felix is er niet meer. Dood. Overreden, vlak voor mijn deur. Op 3 november 2008. Er gaat geen dag voorbij dat ik niet aan hem denk. Amper vijf jaar was hij, mijn lieve kleine jongen. Hij was acht weken oud toen hij bij mij werd binnengebracht, samen met zijn vriendinnetje Kato. In zijn jonge leven had hij al veel ellende meegemaakt, hij was geslagen en geschopt. Toch had hij nog zoveel vertrouwen, alhoewel, van mannen moest hij in het begin niet veel hebben. Naar mij toe was Felix een echte knuffelaar. Hij was gelukkig en waar hij was, zag je Kato. Altijd lagen ze poot in poot. Haar pootje steeds beschermend over hem heen, twee poten op één buik. Zijn dood kwam totaal onverwacht, zo oneerlijk. Waarom Felix, waarom? Weken heb ik gezocht naar iemand die het ongeluk heeft zien gebeuren, wie iets meer kon vertellen over de omstandigheden rond zijn dood. Was het een ongeluk? Reed de bestuurder te snel? Niemand heb ik gevonden. Sommige mensen zeggen 'het was maar een kat', maar Felix was zoveel meer dan 'zomaar een kat'. Felix was mijn vriend, mijn kleine lieve jongen. Ik mis hem, elke dag. Ook Kato mist hem. Sinds zijn dood is ze niet meer dezelfde. Ze werd agressiever naar andere katten en veel aanhankelijker naar mij toe. Felix heeft een mooi plaatsje gekregen, in de tuin, tussen de bloemen. Er liggen witte steentjes op zijn graf en zijn naam en sterfdatum staan gegrift in een houten kruisje waaraan zijn halsbandje wappert in de wind. Felix, omdat er liefde is, bestaat er geen voorbij, in alle eeuwigheid ben jij.

DIEREN VOELEN DAT HUN TIJD GEKOMEN IS EN ZE NIET MEER VERDER KUNNEN. AFSCHEID NEMEN ALS EEN ZIEKE, OUDE INDIAAN

Dieren staan volgens mijn ervaring op een bewustere manier in het leven dan veel mensen. Ze 'luisteren' ook beter naar hun lichaam en weten vaak lang voordat wij iets opmerken dat er iets niet pluis is.

Afhankelijk van het karakter van het dier, zal het zich naar jou richten of juist extra afstand nemen. Sommige dieren houden vol totdat ze van al hun menselijke en dierlijke vrienden afscheid hebben kunnen nemen, anderen zoeken een rustige plaats om alleen hun laatste levensadem uit te blazen. Dit laatste is vaak heel moeilijk voor ons als baasje, we voelen ons schuldig en hebben het gevoel het dier in de steek gelaten te hebben. Toch heeft een dier deze manier van afscheid nemen misschien wel bewust gekozen om voor ons het moment van loslaten te verzachten, om ons te beschermen tegen de vreselijke pijn een vriend te zien sterven.

Hoewel het rationeel moeilijk te begrijpen is, geloof ik toch dat dieren in zekere mate een soort (on)bewust vermogen hebben hun leven te beëindigen. Dieren kunnen de beslissing om hun leven te beëindigen evenals het moment wanneer ze er klaar voor zijn aan ons duidelijk maken, als we hiervoor openstaan uiteraard.

Een goed voorbeeld hiervan vind ik de 'fading kittens'. Regelmatig breng ik kleine weespoesjes groot met de papfles. Sommige groeien als kool, andere blijven hangen op hetzelfde gewicht en vallen zelfs af. Hoewel er fysiek niets aan de hand is, willen ze niet meer eten, blijven stil liggen in hun mandje en kwijnen weg. Je ziet het leven letterlijk uit hun kleine lijfje wegvloeien. Vechten heeft dan geen zin meer, het enige wat je kunt doen is hen in liefde laten gaan en aanvaarden dat ze zelf kiezen om niet te leven. Een dier kan er ook voor kiezen een geliefd mens of dierlijke vriend te volgen in de dood.

Wanneer de band tussen mens en dier of tussen twee dieren zeer hecht is, en een van beiden sterft, kan de overblijvende zijn vriend zo sterk missen dat het leven geen zin meer heeft voor hem of haar.

Hoe vaak horen we geen verhalen over mensen die al dan niet onverwacht sterven en een ontroostbaar dier achterlaten. Enkele weken of maanden later blijkt het dier dan ook te zijn overleden. Toeval of een gebrek aan levenswil?

Ook een scheiding of verhuizing kunnen voor een dier voldoende zijn om een aftakelingsproces in gang te zetten dat soms moeilijk terug te draaien is. Toen mijn man er drie jaar geleden voor koos om zijn leven een andere wending te geven en thuis vertrok na tien jaar samenleven, was Berlioz helemaal in de war. Elke avond, weken- en maandenlang zat hij trouw te wachten bij de keukendeur op een baasje dat nooit meer thuiskwam. Berlioz begreep het niet. Hoe ik hem ook knuffelde en verwende, hem vertelde dat zijn baasje niet meer zou terugkomen, mijn jongen begreep niet dat zijn grote vriend hem had verlaten. Toen mijn ex-man weken later nog eens langskwam, draaide Berlioz zich om en liep verontwaardigd weg. Hij werd magerder, slomer en er was duidelijk iets niet in de haak. Na onderzoek bleek hij nierinsufficiëntie te hebben. Een nierdieet en medicatie hielpen hem er bovenop maar hij werd nooit meer de oude. Kanker maakte uiteindelijk een einde aan zijn leven. Ook hier weer toeval of een gebrek aan levenswil?

De dood van een dier kan ons er ook toe aanzetten een nieuwe weg op ons levenspad in te slaan. Zelf zie ik het als een hulde aan mijn overleden dieren om van mijn verdere leven iets zinvol te maken.

Binnen enkele jaren ben ik Poesie, Dokus, Pipo en Maboule verloren aan leucose. Felix werd overreden, Spinnie stierf aan een maagperforatie en Berlioz aan kanker. Al mijn lieverds, ik had ze nog zo graag bij mij gehad. Na de dood van Felix ben ik begonnen aan mijn eerste boek *Kittens aan de fles*. Ik wou iets nuttigs doen, iets waarmee ik andere dieren misschien het leven kon redden. Het boekje is een praktische

handleiding geworden, met nuttige tips en voorbeelden uit de praktijk. Het werd voorgesteld op een boekreceptie op 4 oktober 2010, Werelddierendag. Nog geen week later, op 8 oktober stierf Berlioz, mijn lieve grote Berli, mijn jongen waar ik zo van hield. Een maand later ben ik begonnen aan de studie voor dierenartsassistent. Ik wou begrijpen hoe een dierlijk lichaam in elkaar zit, hoe het functioneert, wat er allemaal kan misgaan en wat je eraan kunt doen. Begrijpen maakt voor mij het aanvaarden iets gemakkelijker. Nu ik mijn diploma heb gehaald, wil ik me nog meer inzetten voor verwaarloosde, mishandelde dieren. Ik kan dankzij dit diploma meer voor hen doen dan hen liefde geven, wat mijns inziens nog steeds het allerbelangrijkste is. Ik kan hen ook effectief praktisch helpen, hun wonden verbinden, hun kwalen helpen genezen. Dat ik deze weg zou opgaan, had ik nooit kunnen raden toen ik aan mijn rechtenstudie begon, nu al twintig jaar geleden.

ALS WE ZELF MOETEN BESLISSEN WANNEER HET ZO NIET VERDER KAN

Euthanasie is het actieve, pijnloze beëindigen van het leven van je dier om te voorkomen dat hij/zij onnodig lijdt aan de pijn van een dodelijke ziekte of ongeluk. De beslissing om over te gaan tot euthanasie moet een weloverwogen beslissing zijn, die je samen neemt met je dierenarts. Het heeft geen zin om kost wat kost je vriend in leven te laten omdat je zelf geen afscheid kunt nemen. Liefde houdt ook in dat je op het ultieme moment kiest om je dier te laten gaan, hoe moeilijk dat ook is. Actieve levensbeëindiging is een keuze die je confronteert met je eigen waarden en normen over dood en leven.

De beslissing tot euthanasie moet weloverwogen zijn en mag alleen gebeuren in het belang van het dier. Volgens de Belgische Wet op de dierenbescherming van 14 augustus 1986 (Belgisch Staatsblad 03.12.1986) en gewijzigd door de Wet van 4 mei 1995 (Belgisch Staatsblad 28.07.1995) is het immers verboden handelingen te verrichten die tot doel hebben dat een dier nutteloos omkomt of nutteloos een vermindering, een letsel

of pijn ondergaat. Pijn en lijden negeren, toestaan of verlengen is dus niet alleen onverantwoordelijk maar ook wettelijk verboden.

Ik heb het in dit boek dus niet over de euthanasie van een dier bij de dierenarts 'uit gemak', omdat men uit elkaar gaat of gaat verhuizen. Euthanasie is een handeling die je verricht uit liefde, niet uit gemakzucht.

Het gaat in het kader van dit boek evenmin over euthanasie die spijtig genoeg regelmatig plaatsvindt in dierenasiels om een oplossing te bieden voor de overpopulatie. Vooral rond de vakantieperiode worden veel dieren, zowel honden als katten, gedropt in asiels. Erger nog, sommige huisgenoten worden gewoon achtergelaten in een bos of vastgebonden aan een paal. De dierenasiels kunnen dit overaanbod aan dieren niet aan, hoe goed ze ook hun best doen. Je kunt dieren niet blijven stapelen. Op een gegeven moment komt er een geer en in V(0)1 geet
aerR.

Maand 1: Mijn mama past heel goed op me, ze is een schitterend voorbeeld.

Maand 2: Vandaag hebben ze me bij mama weggehaald. Ze was erg onrustig, en met haar ogen zei ze me 'tot ziens'. Ik hoop dat mijn nieuwe menselijke familie net zo goed voor me zorgt als zij gedaan zou hebben.

Maand 4: Ik ben snel gegroeid, alles is interessant voor me. Er zijn kinderen in huis, en voor mij zijn ze als broertjes. Ze zijn erg onrustig. Ze trekken aan mijn staart en ik ga ze spelenderwijs bijten.

Maand 5: Vandaag op mijn donder gekregen. Baasje was kwaad omdat ik binnen geplast had, maar ze hebben me nooit gezegd waar ik het moet doen. Ik moest trouwens in de andere kamer slapen en ik hield het niet meer!

Maand 12: Vandaag ben ik één jaar oud geworden. Ik ben volwassen. Mijn baasjes hebben gezegd dat ik groter ben dan ze verwacht hadden. Wat zullen ze trots op me zijn.

Maand 13: Wat voel ik me slecht vandaag. Mijn broertje had mijn bal afgenomen. Ik blijf altijd van zijn spullen af. Dus pakte ik hem weer terug. Maar mijn kaken zijn erg sterk dus heb ik hem, zonder het te willen, pijn gedaan. Na de schrik hebben ze me zo aan de ketting gelegd dat ik niet eens in de zon kan liggen. Ze zeggen dat ze me in de gaten zullen houden. Ik begrijp er helemaal niets van.

Maand 15: Niets is meer zoals vroeger. Ik leef in het hok. Ik voel me erg alleen, mijn familie houdt niet meer van me. Soms vergeten ze zelfs dat ik honger en dorst heb. Als het regent, heb ik niet eens een dak om onder te schuilen.

Maand 16: Vandaag hebben ze me binnengehaald. Mijn familie heeft me zeker vergeven. Ik was zo blij dat ik vreugdesprongen maakte.

Mijn staart leek wel een vlag in de wind. Beter nog zelfs, ze nemen me mee in de auto. We rijden en ineens stoppen ze. Ze maken de deur open en ik spring eruit. Leuk een dagje met mijn familie op het platteland. Ik snap niet waarom ze de deur dichtdoen en wegrijden. Hé, luister, wacht nu!? Jullie... jullie vergeten me!

Ik rende met al mijn kracht achter de auto aan. Mijn angst steeg toen mijn krachten minder werden en zij niet stopten: ze hadden me vergeten.

Maand 17: Ik heb geprobeerd de weg terug naar huis te vinden, tevergeefs. Ik ben verloren. Op mijn weg zijn mensen met een goed hart, die me verdrietig aankijken en me wat te eten geven. Ik bedank ze uit de grond van mijn hart met mijn lieve blik. Ik zou willen dat ze me adopteren en ik zou de trouwste hond van allemaal zijn. Maar ze zeggen alleen maar 'arme hond, hij zal de weg wel kwijt zijn'.

Maand 18: Een van deze dagen kwam ik langs een school. Ik zag veel kinderen en jongeren, net als mijn broertjes. Ik ging wat dichterbij en een groepje gooide lachend stenen naar me om te zien wie het beste gooide. Een van deze stenen raakte mijn oog en sinds die tijd kan ik er niets meer mee zien.

Maand 19: Het lijkt gelogen, maar toen ik er nog wat beter uitzag, hadden de mensen eerder medelijden met me. Nu ben ik mager, mijn lijf is veranderd. Ik heb mijn oog verloren en de mensen jagen me met een bezem weg, terwijl ik toch alleen maar even in een beetje schaduw wil liggen.

Maand 20: Ik kan me bijna niet meer bewegen. Vandaag probeerde ik de straat over te steken. Volgens mij was ik toch op een veilige plaats, de goot, maar ik zal nooit de tevreden blik van de chauffeur vergeten die zelfs extra bijstuurde om me maar niet te missen. Had hij me maar doodgereden, maar hij heeft alleen maar mijn heup ontwricht. De pijn is verschrikkelijk, mijn achterpoten reageren niet meer, en met moeite heb ik me op een beetje gras langs de kant van de weg kunnen slepen.

Maand 21: Ik zit nu al tien dagen in de zon, de regen en de kou, zonder te eten. Ik kan me niet meer bewegen, de pijn is ondraaglijk. Ik voel me slecht, ik lig op een vochtige plaats, en het lijkt wel of zelfs mijn haren uitvallen. Sommige mensen die voorbijkomen, zien me niet eens. Anderen zeggen 'blijf daar maar bij weg'. Ik ben bijna bewusteloos, maar een vreemde kracht liet me mijn ogen nog één keer openen. De zachtheid in haar stem deed me reageren. 'Arme hond, kijk nou eens hoe ze je hebben achtergelaten', zei ze. Bij haar was een meneer in een witte jas. Hij begon aan me te voelen en zei: 'Het spijt me mevrouw, maar voor hem is het al te laat, het is beter hem uit zijn lijden te verlossen.' De vriendelijke dame begon te huilen en knikte alleen maar. Met mijn laatste kracht bewoog ik mijn staart en ik keek haar dankbaar aan, zij die me zou helpen te gaan rusten. Ik voelde een klein prikje van de injectie en toen sliep ik, voor altijd, eraan denkend waarom ik geboren was als toch niemand van me hield.

In België kennen we sinds 2002 'de Wet betreffende euthanasie'. Voor mensen is euthanasie mogelijk, mits er aan een aantal voorwaarden voldaan is.

Bewuste en handelingsbekwame meerderjarigen of ontvoogde minderjarigen met aanhoudend ondraaglijk fysiek of psychisch lijden als gevolg van een ernstige en ongeneeslijke aandoening die door ongeval of ziekte werd veroorzaakt, kunnen euthanasie aanvragen. Het verzoek tot euthanasie dient vrijwillig, overwogen en herhaald te zijn en de patiënt moet zich in een medisch uitzichtloze toestand van ondraaglijk fysiek of psychisch lijden bevinden.

Een dergelijke regeling bestaat er niet voor dieren. Het is aan ons om te bepalen of het dier nog op een dierwaardige manier kan leven, of er nog een kwaliteit van leven bestaat.

De volgende vragen kunnen hierbij een richtlijn geven:

- Kan je dier nog normaal eten en/of drinken of moet je daarbij helpen?
- Kan je dier nog normaal zijn behoefte doen?

- Neemt je dier zelf initiatief om te bewegen, te spelen, te wandelen...?
- Heeft je dier nog contact met het gezin, de andere huisdieren, de omgeving?
- Herkent je dier jou nog?
- Heeft je dier pijn en zo ja, werken de medicijnen nog voldoende?
- Lijdt je dier niet bovenmatig en langdurig (lichamelijk en/of geestelijk)?
- Heeft je dier meer slechte dan goede dagen?
- Voordat je een beslissing neemt, moet je een duidelijk antwoord hebben op de volgende vragen:
 - Wat is er mis met mijn dier?
 - Heeft mijn dier pijn?
 - Hoe kunnen we de symptomen bestrijden?
 - Kan mijn dier genezen en zo ja, wat voor kwaliteit van leven heeft hij/zij na de behandeling?
 - Wat voor verzorging heeft hij nodig?

Probeer een weloverwogen beslissing te maken in samenspraak met je dierenarts. Praat eventueel ook met mensen die ooit dezelfde beslissing hebben moeten nemen. Maar de eindbeslissing ligt bij jou als baasje, jij kent je dier het best.

De omstandigheden die tot de beslissing leiden zijn trouwens toch voor iedereen verschillend. Hou hierbij rekening met je eigen draagkracht, evenals met het recht van een dier om zelf het moment van afscheid nemen te bepalen.

Een klein hondje is incontinent en blind door ouderdom en ziekte. Als het baasje de hele dag thuis is en de hond regelmatig in de tuin kan zetten voor een plasje, kan de beslissing nog even uitgesteld worden. De situatie is anders wanneer het gaat om een grote zware hond waarvan het baasje de hele dag werkt en in een appartement woont zonder lift.

Bij honden ligt de situatie trouwens anders dan bij katten. Honden zijn minder zelfstandig, hebben meer behoefte om naar buiten te kunnen

(al is het maar voor hun plasje) en hebben een hoger lichaamsgewicht dan katten. Toch wel punten om rekening mee te houden.

Hoe gebeurt de euthanasie?

Meestal verloopt de euthanasie in twee stappen. Eerst wordt je dier in slaap gebracht. Pas als je dier rustig slaapt, wordt het tweede spuitje gegeven. Deze vloeistof is een overdosis van een verdovingsmiddel. Het stopt de zenuwpijken. Hart- en longspieren zullen stilvallen. Het middel wordt door de dierenarts met een injectienaald in een ader ingespoten of rechtstreeks in het hart. Indien de euthanasie vakkundig wordt uitgevoerd, zal je lieverd hiervan geen pijn ondervinden.

Om niet onnodig te schrikken, moet je rekening houden met de volgende aspecten:

- de ogen gaan niet vanzelf dicht
- er kunnen zich nog adem- en spierbewegingen (happen naar adem, een geluid maken, trekkende spieren) voordoen omdat je overleden dier de controle over de hersenfunctie verloren is
- het hart kan nog korte tijd kloppen nadat de ademhaling gestopt is
- urineblaas en/of darminhoud kan geledigd worden door het verslapen van de spieren

Hoe zie je dat je dier is overleden? De dierenarts zal controleren of het hart gestopt is en de polsslag is weggefallen. Om de hartslog te voelen, kun je een paar vingers op de linker- of rechterborstwand leggen, net achter de voorpoot.

HOE VERZACHT JE DE LAATSTE MOMENTEN VOOR JE DIER?

*Binnen in deze sfeer van luisteren met je hart en met elkaar praten,
ligt de ziel van de communicatie met de diervolken,
een diepe koesterende liefde, die, denk ik, onze geest kan herstellen
en onze aarde kan genezen.*

SUSAN CHERNAK MC ELROY, *Animals as teachers and healers*

Er zijn verschillende mogelijkheden om je dier te begeleiden tijdens de laatste momenten samen. Zelf heb ik vooral ervaring met bachbloesemtherapie. Ik moet toegeven dat ik er in het begin sceptisch tegenover stond, voornamelijk omdat ik de therapie niet echt kende. Nu ik ze al verscheidene keren heb gebruikt, zowel voor mijn katten als voor mezelf, moet ik toegeven dat de druppels wel degelijk werken en een natuurlijke aanvulling kunnen zijn bij de reguliere diergeneeskunde. Je kunt zo bijvoorbeeld de pijnbestrijdende medicatie van je dierenarts aanvullen met bachbloesems. Experimenteer niet zelf maar zoek iemand in de buurt die een cursus bachbloesemtherapie gevolgd heeft en hiermee ruime ervaring heeft.

Reiki en Ttouch heb ik zelf nog niet toegepast maar ik ben zeker van plan me hier verder in te verdiepen.

Vergeet ook niet dat je dierenarts je eerste aanspreekpunt is wanneer er problemen opduiken met je huisdier. Reiki, Ttouch en bachbloesemtherapie zijn een mogelijke aanvulling op deze behandeling.

REIKI

Reiki is een natuurlijke behandelmethode die met handoplegging of afstandsbehandeling de universele levensenergie weer krachtig kan laten doorstromen. Verstoring van energie in het lichaam heeft altijd

direct effect op de gezondheid. Het leidt tot blokkades in het lichaam en daardoor ontstaat een grotere gevoeligheid voor ziekten en kwalen. Reiki kan de behandelmethode van de dierenarts aanvullen en ondersteunen, pijn verlichten en emotioneel evenwicht brengen, evenals nerveuze en angstige dieren kalmeren.

Dieren die 'niet meer willen' omdat ze het einde voelen naderen en daar vrede mee hebben, zullen niet opeens overeind springen, naar hun etensbak lopen en weer 'de oude' zijn, maar de behandeling kan pijnstillend werken en de nodige rust brengen.

Voor dieren die moeilijk afscheid kunnen nemen van het leven kan de behandeling het loslaten vergemakkelijken. Je huisgenoot zal niet genezen, maar als het dier rustiger wordt door de behandeling, dan heb je het stervensproces al een stuk lichter gemaakt.

TTOUCH

De Tellington Touch, ook de Ttouch-methode genoemd, is een vorm van aanraking die stimulerend, ontspannend en genezend werkt. Ttouch brengt een lichamelijk en mentaal evenwicht. De methode is gebaseerd op de filosofie dat de meeste lichamelijke problemen en weerstanden komen door onbegrip bij angst, spanning en pijn. De aanrakingen bestaan uit cirkelvormige bewegingen die met lichte druk worden toegepast en direct inwerken op het zenuwstelsel. Ttouch is iets anders dan massage. De behandelmethode kan rust brengen tijdens het stervensproces.

BACHBLOESEM

Bachbloesemtherapie is gebaseerd op natuurlijke ingrediënten, aftreksels van bloemen van planten, bomen of struiken. De werking van de druppeltjes is anders dan bij homeopathie. Bloesemtherapie wordt gebruikt om verstoorde emoties in balans te brengen en zijn niet schadelijk. Ze kunnen gebruikt worden door zowel mens als dier. In het kader

van het stervensproces kunnen bachbloesems behulpzaam zijn, vooral als het dier het moeilijk heeft om afscheid te nemen van het leven. Deze situatie is hartverscheurend, zowel voor het baasje als voor het dier zelf. Laat altijd voelen dat je instemt met het afscheid, dat het voor jou in orde is dat je dierlijke vriend de band met het leven verbreekt.

Hieronder beschrijf ik een combinatie van bachbloesems waarvan een flesje gemaakt kan worden. Eerst wordt de bachbloesem genoemd, gevolgd door de onderliggende emotie waarop deze bloesem zich richt.

Voor het dier kan de volgende combinatie helpen:

- walnut: kwetsbaarheid, extra gevoeligheid
- honeysuckle: afscheid, verandering, afstand doen van het verleden
- aspen: angst met onaanwijsbare oorzaak
- olive: algehele uitputting, veel behoefte aan slapen en weinig zin om te eten

Bij een sterke band tussen baasje en dier kunnen nog twee bloesems toegevoegd worden:

- red chestnut: overmatige bezorgdheid om anderen
- sweet chestnut: volslagen wanhoop, het gevoel dat lichaam of geest de grens van het uithoudingsvermogen heeft bereikt.

Voor de eigenaar kan dezelfde combinatie aangeraden worden, aangevuld met Star of Bethlehem voor de traumaverwerking.

Wanneer je wilt werken met bachbloesems, vraag dan zeker raad aan iemand die hierin gespecialiseerd is. Ook al is deze therapie niet schadelijk, het heeft ook geen zin om zonder degelijke kennis van zaken te werk te gaan. Gespecialiseerde apothekers kunnen je eveneens goede raad geven en stellen met plezier een flesje samen.

ENKELE PRAKTISCHE TIPS

- Leg het telefoonnummer van je dierenarts en eventueel een vervangend dierenarts klaar.

- Pijnbestrijding en medicatie kunnen de laatste dagen of weken draaglijker maken.
- Bespreek van tevoren waar en hoe je afscheid wilt nemen van je huisgenoot.
- Geef iedereen die om je dier geeft de kans om op zijn manier afscheid te nemen, inclusief de andere aanwezige huisdieren.
- Zorg voor lekkere hapjes en water, maar dring niets op.
- Zorg voor een zacht mandje of dekentje op een rustige plaats.
- Plaats voor de kat een kattenbak zonder rand dicht bij het mandje. Voor andere diersoorten kun je gebruikmaken van een pamber of kraambedonderlegger om mogelijke urine op te vangen. Deze onderleggers kunnen gemakkelijk vervangen worden. Persoonlijk vind ik ze praktischer dan handdoeken die je telkens moet uitwassen.
- Verwen je dier op alle mogelijke manieren en geef het de kans om zijn lievelingsplekjes nog een laatste keer te bezoeken.
- Een kruik of warmtemat kan helpen bij onderkoeling.
- Maak geen onnodig lawaai. Een dier dat op het punt staat afscheid van het leven te nemen heeft geen behoefte aan overdadige prikkels (licht, geluid, stress). Rust werkt op zich kalmerend. Heel zachte klassieke muziek kan voor sommige dieren ontspannend werken, evenals kaarslicht. Let echter wel op dat je dier door een plotselinge beweging de kaars niet kan omstoten.
- Neem je dier gerust mee in bed, ook al was dit niet de gewoonte, als je er allebei maar van geniet.

Praat met je dier en vertel dat je vrede hebt met de situatie, dat je inmiddels van hem of haar houdt maar dat je weet dat het tijd is om afscheid te nemen.

- Een laatste foto kan een mooie herinnering zijn.
- Lucht regelmatig, dit geeft nieuwe energie.
- Waarschuw een goede vriend(in) dat het afscheid nabij is zodat je extra steun hebt indien nodig.
- Bedenk van tevoren wat er moet gebeuren na het overlijden: begraven, crematie. Het is een pijnlijk onderwerp maar als je dier er eenmaal niet meer is, kan het verdriet zo groot zijn dat je niet meer helder kunt nadenken en een beslissing neemt waar je later niet achter staat.

WAAR BEGINT DE LAATSTE REIS, THUIS OF BIJ DE DIERENARTS?

*Vlieg, vlieg, o vogel, naar je geboorteplaats, want je bent nu
ontsnapt uit je kooi en je wieken zijn wijd uitgespreid.
Verlaat die bittere stroom en keer je naar de bron van leven.
Verlaat het voorportaal en ga terug naar de hoge zetel van je ziel.*

RUMI

Wanneer je de beslissing genomen hebt om je dier te laten gaan, moet je beslissen waar de euthanasie zal plaatsvinden.

Persoonlijk heb ik mijn dieren bijna allemaal thuis laten inslapen. Je hebt dan alle tijd om afscheid te nemen. Misschien maak je samen nog een laatste korte wandeling, geef je je lieverd een laatste aai en knuffel, borstel je je dier, verwen je hem nog een laatste keer met wat lekkers. Deze laatste momenten van genegenheid kunnen zowel voor het baasje als voor het dier een troost zijn. Sommige dieren kunnen namelijk zelf ook moeilijk afscheid nemen omdat ze het diepe verdriet van hun baasje sterk aanvoelen. Praat met je dierlijke vriend, vertel hoe moeilijk je het hebt om hem te laten gaan en maak duidelijk dat het oké is, dat hij mag loslaten, dat je bij hem bent.

Een ander voordeel van thuis inslapen is dat je je huisdier de rit naar de dierenarts kunt besparen. Voor veel dieren brengt een autorit extra stress met zich mee en dat wil je nu vooral vermijden.

Bespreek van tevoren met je dierenarts dat je de euthanasie thuis wilt laten plaatsvinden. Niet elke dierenarts wil hier immers op ingaan. Vermijd problemen op het laatste moment en zoek indien nodig een dierenarts die hiertoe wel bereid is.

Je kunt er ook voor kiezen om de euthanasie in de praktijk van de dierenarts te laten doorgaan. Breng indien mogelijk de dierenarts tijdig op de hoogte zodat deze de nodige tijd kan uittrekken om je te begeleiden.

In sommige gevallen heb je zelfs amper een keuze. Dit zou zich kunnen voordoen als je je dier naar de dierenarts brengt na een ernstig ongeval of wanneer je dier zeer ernstig ziek is. Wanneer er geen redding meer mogelijk is, kan de dierenarts het best onmiddellijk overgaan tot euthanasie om het dier verder lijden te besparen.

WIE STAAT JE DIER BIJ TOT ZIJN LAATSTE ADEMTOCHT?

*En altijd is het zo geweest, dat liefde haar eigen diepte niet kent,
dan op het ogenblik van de scheiding.*

KHALIL GIBRAN

Wel of niet aanwezig zijn bij het overlijden? Het is een vraag waar je het best van tevoren even over kunt nadenken. Ook hier is het belangrijk te overleggen met je dierenarts en een goede uitleg te vragen over het verloop van de procedure. Sommige mensen durven immers niet aanwezig te zijn bij de laatste momenten van hun dier omdat ze vroeger nare ervaringen hebben gehad of akelige verhalen hebben gehoord. Goede informatie kan die angst voor een stuk wegnemen.

Je kunt ervoor kiezen om alleen tijdens de anesthesie bij je dier te blijven. Zo kun je hem in je armen houden tijdens het inslapen en hem geruststellen. Eenmaal in slaap, merkt hij niets meer van het dodelijke spuitje en jij kunt in de wachtkamer wachten terwijl de dodelijke injectie wordt toegediend. Zelf ben ik steeds tot op het allerlaatste moment bij mijn vrienden gebleven. Ook al leek het of mijn hart er werd uitgerukt, ze hebben me zoveel gegeven dat mijn verdriet niet opweegt tegen de steun die je hen kunt bieden. Heel hun leven zijn ze er geweest voor jou, nu is het het moment om hen bij te staan. Om iets terug te doen voor al die liefde. Ze hebben dat verdiend. Begeleid je dier dan ook met liefde en dankbaarheid en laat weten dat je bereid bent hem of haar los te laten.

Sommige baasjes hebben achteraf spijt dat ze niet bij hun dier gebleven zijn tot het einde en hebben het gevoel hun vriend in de steek te hebben gelaten. Dergelijke schuldgevoelens kunnen jarenlang aanslepen en soms verdwijnen ze nooit.

Moet je kinderen betrekken bij het overlijden van hun huisdier? Voor kinderen is het overlijden van hun kat, hond, cavia, vogeltje vaak de eerste confrontatie met de dood. Hun huisdier is niet alleen hun speelkameraad maar dikwijls ook hun beste vriend, iemand waaraan ze al hun verdriet, hun geheimen kwijt kunnen. Als volwassenen willen we kinderen liefst pijn en verdriet besparen en hen ver weg houden van de dood. Toch ervaren kinderen de dood over het algemeen als minder bedreigend dan volwassenen en meer als een onderdeel dat bij het leven hoort. Ze zijn heel nieuwsgierig en willen alles zeer nauwkeurig weten. Geef duidelijke, eerlijke antwoorden. Kinderen hebben een levendige fantasie en hun eigen bedenksels zijn soms gruwelijker dan de waarheid.

Rond de leeftijd van vijf jaar beginnen kinderen de dood en de implicaties hiervan te begrijpen. Het kan hen dan ook helpen bij hun rouwproces als ze bij de euthanasie aanwezig zijn. Voorwaarde is wel dat ze hierbij goed begeleid worden. Waarschuw de dierenarts van tevoren dat er jonge kinderen aanwezig zullen zijn. Stap voor stap kan de dierenarts dan uitleggen wat er gebeurt, de kinderen kunnen vragen stellen, meeluisteren naar het hartje. Kinderen die betrokken worden bij het overlijden van hun huisdier en hun vragen kunnen stellen, hun verdriet kunnen uiten, verwerken het overlijden van hun vriend meestal gemakkelijker. In hoofdstuk 5 wordt specifiek ingegaan op rouwverwerking bij kinderen.

Als het diertje overleden is, kun je het best nog even afscheid nemen, zeker als het overleden dier bij de dierenarts blijft. Voor de rouwverwerking is het heel belangrijk dat je zelf kunt vaststellen dat je dier werkelijk dood is. De werkelijkheid van het verlies moet erkend worden. Dit geldt zowel voor kinderen als volwassenen.

De dood van Berlioz

Berlioz, Hector Berlioz, bijna twaalf jaar oud is hij geworden. Op 8 oktober 2010 heb ik onverwacht afscheid van hem moeten nemen. Hij leed aan nierinsufficiëntie maar door de juiste voeding en medicatie

was dat goed onder controle. Zijn bloedwaarden waren zelfs bijna terug op een normaal niveau. Toch werd hij magerder en lustelozer. Hij was meer van huis en was regelmatig knorrig. Daarom hebben we ook besloten een echografie te laten maken. Weer kwam ik in de dierenkliniek Orion. Bijna een jaar na de dood van Spinnie. Berlioz werd met veel liefde en respect behandeld. Eerst werd er een foto van de longen genomen, maar daarop werd niets verdachts gezien. De echografie daarentegen was niet goed, er bleek zich een massa in zijn buik te bevinden. Om zekerheid te hebben, is er een punctie gedaan en het vermoeden werd bevestigd. Berlioz had kanker, uitgezaaid. Hij had nog maximaal drie maanden te leven. Elke dag zou hij verder achteruit gaan, pijnstillers moeten slikken en antibioticum. Ik had hem zo graag mee naar huis genomen om nog een keer met hem door de tuin te wandelen, samen zijn lievelingsplekjes op te zoeken, om hem nog een laatste keer iets lekkers te geven en te zeggen hoeveel ik van hem hield. Maar ik heb het niet gedaan. Berlioz was een trotse kat. Ik wou hem zijn waardigheid niet afnemen. Omdat hij onder narcose was en geen pijn meer voelde, heb ik beslist om hem daar rustig te laten vertrekken naar de poezenhemel. 's Avonds hebben we hier afscheid van hem genomen. Berlioz is niet begraven in de tuin maar gecremeerd. Twee goede vriendinnen, Diana en Milly, zijn meegegaan. Dankzij hen heb ik niet alleen trieste herinneringen aan die dag. Er waren ook mooie momenten, momenten van warme vriendschap en genegenheid. Ook Kamiel was er bij, een piepjong katje zonder poezenmama dat nog met de fles gevoerd moest worden. Ik kon Kamiel niet alleen thuis laten. Een jong kitten heeft immers regelmaat nodig. De as van Berlioz heb ik mee naar huis genomen. De as is verzameld in een mooie urn. Berlioz, lieve mooie Berlioz, bedankt voor al die jaren, jij was mijn steun en toeverlaat, jij hebt me nooit in de steek gelaten. Tot later, mijn vriend.

EUTHANASIE MEDISCH BEKEKEN

*Wanneer ik in de nacht van de dood binnentreed, wil ik zeggen:
Alles is in orde nu. Ik ben niet dood. Ik ben gewoon naar de andere oever.
Alles wordt 'licht'. Alles wordt 'liefde'.*

PHIL BOSMANS

Dit hoofdstuk is grotendeels bekeken vanuit het standpunt van de dierenarts. Wanneer deze tot euthanasie moet overgaan, komen hierbij namelijk verschillende aspecten aan bod. Allereerst moet ten opzichte van de patiënt de handeling op een correcte manier worden uitgevoerd, zodat het dier zo weinig mogelijk pijn voelt en zo rustig mogelijk blijft. Daarnaast moet ook de eigenaar professioneel begeleid worden, evenals de aanwezige dierenartsassistentes of dierenverzorgers. Afscheid nemen is immers voor niemand aangenaam.

PROFESSIONEEL OMGANG MET HET BEDROEFDE BAASJE

Begrip en respect voor het baasje en zijn gevoelens zijn steeds, maar zeker in het geval van een euthanasie, van groot belang. De manier waarop de laatste ogenblikken met een stervende huisgenoot beleefd worden, kunnen een invloed hebben op het verwerkingsproces. Uit onderzoek blijkt dat bepaalde factoren door eigenaars als zeer belangrijk worden beschouwd:

- de mogelijkheid om aanwezig te zijn tijdens de euthanasie indien gewenst
- het krijgen van voldoende informatie
- korte wachttijden
- een rustige omgeving om afscheid te nemen
- een professionele omgang met de emoties van de eigenaar

De dierenarts legt vooraf uit hoe de euthanasie in zijn werk zal gaan, zegt waarom bepaalde medicatie wordt gegeven en hoe het dier kan reageren. Een baasje dat weet dat zijn dier nog kan urineren, ontlasting verliezen, spiertrekkingen kan hebben en zijn ogen niet sluit, zal op het moment zelf minder schrikken.

Ook kinderen kun je beter betrekken bij het afscheidproces door stap voor stap uit te leggen wat er met het dier zal gebeuren.

Om de mogelijke bijwerkingen (naar adem happen, spiertrekkingen) zo beperkt mogelijk te houden, is een goede keuze van producten van essentieel belang. Als de dierenarts duidelijk heeft uitgelegd hoe de euthanasie uitgevoerd wordt, kan het baasje kiezen tot wanneer hij bij zijn dier wenst te blijven. Sommige baasjes blijven alleen tijdens de sedatie (het verlagen van de staat van het bewustzijn van een dier met het doel een medische procedure of ingreep aangenamer te maken, versuffing), anderen ondersteunen hun dier tot de volledige narcose (toestand van bewusteloosheid, het gevoel is uitgeschakeld en het dier voelt geen pijn meer), weer anderen blijven aanwezig bij de eigenlijke euthanasie. Die keuze is persoonlijk en dient gerespecteerd te worden. Meestal worden de middelen tot sedatie en narcose samen toegediend. Wanneer de middelen na elkaar worden gegeven, duurt het immers relatief lang voordat het dier slaapt, wat het voor een verdrietig baasje niet gemakkelijker maakt.

Wanneer de dierenarts vaststelt dat het dier is overleden, meldt hij dit aan de eigenaar. Als baasje kun je dan rustig de tijd nemen om afscheid te nemen. Sommige baasjes blijven immers nog graag even alleen met hun pas overleden dier. Ook dit is weer een persoonlijke keuze. De een neemt zijn vriend nog graag even in de armen, de ander herinnert zich zijn dier liever zoals hij/zij was tijdens het leven.

EUTHANASIE, EEN ZWARE TAAK VOOR DIERENARTS EN MEDEWERKERS

Zowel het uitvoeren van als het assisteren bij een euthanasie is een belastende ervaring. Vooral met dieren die al jaren in de praktijk komen of die al gedurende geruime tijd gehospitaliseerd zijn, is er vaak een band gegroeid. Een goede kennis van techniek en producten is dan één zaak, de liefde voor de dieren en de emoties die komen kijken bij zo'n overlijden is een andere zaak. Zelfs bij dieren die men goed kent, dient steeds opgelet te worden voor onverwachte reacties. Dieren die bang zijn, kunnen agressief uit de hoek komen. Ook pijn kan agressie uitlokken. Het is niet de bedoeling dat tijdens de uitvoering van een euthanasie het baasje of een medewerker afgevoerd moet worden met zware bijt- of krabwonden. Opletten dus.

OVERGAAN TOT EEN PIJNLOZE, ZACHTE DOOD

Wanneer men een dier moet euthanaseren, dienen angst, stress en pijn tot een minimum beperkt te worden. In het beste geval is het dier rustig of kan de eigenaar het op zijn gemak stellen. Is de patiënt nerveus, dan helpt een dierenartsassistent of de dierenarts mee om het dier gerust te stellen. Mogelijke pijn moet vermeden worden. Na een eventuele sedatie volgt een volledige narcose en dan pas de eigenlijke euthanasie. Het bewustzijn van het dier dient onderdrukt te zijn voordat ademhaling en hart stilvallen. Zoals vermeld kan de eigenaar zelf beslissen tot wanneer hij bij zijn dier wil blijven. Deze keuze kan invloed hebben op het gebruik van de producten. Bij een eigenaar die alleen bij sedatie aanwezig wil zijn, kan men immers geen producten gebruiken die de onmiddellijke dood kunnen veroorzaken. Hierna neem ik in het kort de mogelijke alternatieven door. Hou er rekening mee dat wat euthanasie betreft er vele mogelijke producten en behandelwijzen bestaan. Elke dierenarts heeft zijn voorkeur. De ene spuit de producten rechtstreeks in de ader, de ander werkt steeds met een katheter. De ene verkiest T61, de ander werkt het liefst met Natriumpentobarbital.

De volgende informatie gaat uit van producten en behandelwijzen die momenteel vaak worden gebruikt, maar de medische wereld staat niet stil. Vraag dus zeker aan je dierenarts hoe hij of zij te werk gaat bij de procedure.

De eigenaar is alleen aanwezig bij de sedatie

In dit geval kan de dierenarts gebruikmaken van (Dex)Medetomidine, wat tot een snelle, betrouwbare en diepe sedatie leidt maar als nadeel heeft dat sommige dieren ervan braken. Ketamine wordt toegevoegd tegen de (mogelijke) pijn. Deze spuit kan een beetje prikken, stel je dier dus even gerust.

Een alternatief is Acepromazine (ACP). Dit product heeft ongeveer vijftien minuten tijd nodig om optimaal te werken. Om een meer betrouwbare sedatie te verkrijgen wordt het daarom vaak gecombineerd met Butorphanol. Als de dieren niet erg gespannen zijn, is het niet nodig om het dier eerst te sederen, men kan dan onmiddellijk overgaan tot de volledige narcose.

De eigenaar is aanwezig tot de volledige narcose

De dierenarts kan onmiddellijk Natriumpentobarbital toedienen. Dit product zorgt voor een snelle en betrouwbare onderdrukking van het bewustzijn. Zwakke dieren kunnen hieraan zelfs al overlijden. De eigenaar dient van deze mogelijkheid op de hoogte te worden gesteld. Bij katten is een intraveneuze toediening van producten echter niet altijd gemakkelijk. Daarom wordt vaak een combinatie van Domitor-Ketamine-Butorphanol gebruikt. Deze combinatie kan intramusculair toegediend worden.

De eigenaar blijft aanwezig tot en met de eigenlijke euthanasie
 Als het dier onder volledige narcose is gebracht, heeft de dierenarts de keuze tussen twee verschillende producten. Een eerste mogelijkheid is het gebruik van T61. Dit product onderdrukt het bewustzijn, veroorzaakt een ademhalingsstilstand door spierverslapping en maakt de injectie minder pijnlijk doordat het een lokaal anestheticum bevat. T61 kan zowel intraveneus (in de ader), intracardiaal (in het hart) als in de longen (intrapulmonaal) worden toegediend. Bij T61 kunnen, indien het dier niet eerst onder narcose zou zijn gebracht, vocalisaties en spierspasmen voorkomen. De dieren janken, miauwen of piepen en hun spieren kunnen samentrekken. Ook kunnen er dan convulsies (schokken door sterke spasmen) en excitaties (opgewondenheid) optreden. Omdat de werkingssnelheid van de verschillende bestanddelen van het product niet helemaal duidelijk is, dient het dier dus onder narcose te zijn voordat T61 wordt ingespoten. Het risico dat de ademhalingsspieren verslappen voordat het bewustzijn is uitgeschakeld, dient immers uitgesloten te zijn.

Een alternatief voor T61 is Natriumpentobarbital. Dit product hebben we hiervoor besproken bij de narcose. Wanneer het voor euthanasie wordt gebruikt, dient een hogere dosis te worden toegediend dan bij een narcose. Dit product schakelt eerst het bewustzijn uit en pas daarna treedt een ademhalings- en hartstilstand op.

Bij euthanasie kan zich ook het verschijnsel ‘gaspings’ voordoen. Gasping is een reactie van het lichaam die lijkt op naar adem happen. Het is geen effectieve ademhaling maar een reactie van het lichaam die voorkomt bij iemand die stervende is.

Hoe worden de verschillende producten toegediend?

Meestal worden de producten intraveneus (in de ader) toegediend, waarbij de dierenarts soms gebruikmaakt van een katheter. Dit laatste om te voorkomen dat men per ongeluk door een ader prikt wanneer het dier nerveus is en opeens hevig beweegt. In bepaalde gevallen is een intraveneuze toediening evenwel niet mogelijk of wenselijk.

- Agressieve of nerveuze dieren moeten soms eerst intramusculair (in de spier) gesedeerd worden. Voor de sedatie kunnen dezelfde producten als bij een intraveneuze injectie gebruikt worden, namelijk (Dex) Medetomidine en ACP (al dan niet gecombineerd met Butorphanol). Een intramusculaire injectie werkt trager dan een intraveneuze, dus na de inspuiting moet er even gewacht worden om verder te gaan (vijftien tot twintig minuten bij gebruik van (Dex)Metedomidine en dertig tot veertig minuten bij gebruik van ACP). Na de sedatie kan dan een intraveneuze katheter aangelegd worden, waarna er verder gehandeld kan worden zoals hiervoor beschreven, namelijk narcose en euthanasie. Wanneer het aanleggen van een intraveneuze katheter ook na sedatie niet mogelijk blijkt, dient de dierenarts ook het anestheticum intramusculair toe om het dier onder narcose te brengen. Voor een intramusculaire narcose komt dan alleen ketamine in aanmerking, eventueel gecombineerd met Midazolam.
- Stervende dieren of heel kleine dieren: ook in deze gevallen is het plaatsen van een intraveneuze katheter soms onmogelijk. De dierenarts kan eventueel kiezen om een katheter te plaatsen in de halsader. Als dit niet mogelijk is, kan ook hier het dier intramusculair onder narcose worden gebracht met (Dex)Metedomidine gecombineerd met Ketamine. De euthanasie gebeurt dan door intracardiale toediening van T61 of Natriumpentobarbital. Bij zeer kleine pups of kittens kan het hartje soms niet of moeilijk bereikt worden. In dat geval kan intraperitoneale toediening (= injectie in de buik) van Natriumpentobarbital uitkomst bieden. T61 is niet geregistreerd voor intraperitoneaal gebruik.
- Bij katten wordt voor de narcose meestal gebruikgemaakt van de intramusculaire toedieningsweg. Het dodelijke spuitje (= het euthanasiespuitje) kan, afhankelijk van het gebruikte product en de

voorkeur van de dierenarts, op verschillende manieren toegediend worden: intracardiaal (in het hart), intrapulmonaal (in de longen), intrathoracaal (in de borstkas), intramusculair (in de spieren) of intraperitoneaal (in de buik).

Hoe weet de dierenarts dat mijn dier ‘echt’ dood is?

Om de dood vast te stellen heeft de dierenarts een aantal referentiepunten:

- polsslag is afwezig
- geen harttonen hoorbaar bij auscultatie (beluisteren van het hart)
- negatieve corneareflex (het hoornvlies van het oog reageert niet meer)
- licht stijve mydriasis (de pupil van het oog blijft openstaan en reageert niet meer op licht)
- apneu (stoppen met ademen)
- eventuele ecg ter controle. Opgelet: ook al is het hart reeds gestopt met pompen, dan kan de elektrische activiteit van het hart nog even doorgaan.

BEGRAVEN, CREMEREN, EEN PERSOONLIJKE KEUZE

Je mist één enkel wezen en alles is onwezenlijk.

ALPHONSE DE LAMARTINE

Wanneer je dier is overleden sta je nog voor een moeilijke beslissing. Wat ga je doen met het lichaam van je dier, het 'stoffelijk overschot'? Persoonlijk neem ik rustig de tijd om afscheid te nemen. Je lievelingsdier is overleden maar je hebt tijd nodig om in alle rust te wennen aan dat idee. Er is niets mis mee om het lichaampje nog even in het mandje te leggen, het te koesteren. Je kunt een kaarsje branden, mooie muziek opzetten, zijn lievelingsdekentje over hem heen leggen. Ongetwijfeld zijn er vrienden en kennissen die ook van je dier gehouden hebben. Geef ook hen de kans een laatste groet te brengen aan je vriend. Vergeet ook de andere huisdieren niet. Laat hen snuffelen en op hun manier afscheid nemen, anders blijven ze misschien weken zoeken naar hun verdwenen huisgenoot.

En ten slotte, praat met je overleden kameraad, al dan niet hardop, vertel over jullie vriendschap, wat hij voor je betekende en hoe je hem zult missen. Het zijn vaak kleine dingen maar ze kunnen achteraf een hele opluchting betekenen. Knip gerust een plukje haar af als herinnering, een stukje nagel... Wat het ultieme afscheid betreft, bestaan er verschillende mogelijkheden in België en elke keuze heeft zijn voor- en nadelen.

ALS IK WIL WETEN WAARAAN MIJN DIER IS GESTORVEN

Als je twijfelt aan de doodsoorzaak van je huisdier of er is mogelijk kwaad opzet in het spel kun je een autopsie (lijkschouwing of sectie)

laten uitvoeren. Ook wat rasdieren betreft is soms een autopsie nodig om de doodsoorzaak te bepalen, vooral als het dier sterft kort na de aankoop. De autopsie kan uitgevoerd worden door je dierenarts of door een gespecialiseerd pathologisch laboratorium. Wat houdt zo'n onderzoek precies in? Het is de bedoeling om aan de hand van macroscopische en microscopische beoordeling van de organen een verklaring te zoeken voor ziekte en overlijden. Soms dienen stalen verder geanalyseerd te worden en volgt bacteriologisch, virologisch, parasitologisch of toxicologisch onderzoek.

In de Universiteit Gent worden op de dienst pathologie lijkschouwingen uitgevoerd om een diagnose te stellen. De overleden dieren kunnen worden binnengebracht door de klinieken op de faculteit diergeneeskunde, door dierenartsen of door particulieren. Een autopsie is mogelijk ongeacht of het dier 'spontaan' is overleden door ouderdom, ziekte, een ongeval of is geëuthanaseerd.

De autopsie kan worden uitgevoerd samen met studenten die in de laatste jaren van hun opleiding zitten. In de praktijklessen leren ze de eerste jaren hoe een gezond lichaam eruitziet en in hun verdere opleiding pathologie ervaren ze welke afwijkingen zich zoal kunnen voordoen.

Voordat je je overleden dier binnenbrengt, laat je je dierenarts het best even contact opnemen met de dienst pathologie van de universiteit of bel je zelf even voor de praktische gang van zaken (transport, afleveringsplaats, begeleidende documenten).

Voor alle duidelijkheid: de autopsie in een universiteit, waar studenten pathologie bij aanwezig zijn, heeft niets te maken met het begrip 'proefdier'. Het dier is immers al overleden. Heel de regeling en bescherming rond proefdieren is onder andere vastgelegd in de wet van 14 augustus 1986 (herhaaldelijk gewijzigd). Recent is een Koninklijk Besluit verschenen (KB 6 april 2010) dat de bescherming van proefdieren verder regelt. Deze regelgeving betreft de bescherming van levende